

Traumatutkimuksen uudet suunnat

Vuoden 2006 *Avain*-lehdessä Marguerite Durasin tuotantoa trauman estetiikan näkökulmasta tutkinut Sirkka Knuuttila pohtii Andreas Huysseeniin viitaten sitä, ”onko innostus tarkastella muistamisen kulttuureita traumatutkimuksen avulla vain tilapäiseksi jäävä nostalginen *fin de siècle* -ilmiö, jonka pinnan alla kytee globaalisti kutistuvan nykyhetkemme epävarmuus.” Kuluneet vuodet ovat näyttäneet, että 2000-luvun myötä traumatutkimus on vain voimistunut samalla kun trauman saamat merkitykset ovat moninaistuneet. Globalisaation aikakaudella trauma voidaan valjastaa monenlaisiin tarkoitukseen. Nykyinen mediakulttuuri nostaa jatkuvana virtana mitä erilaisimpia traumaattisiksi tulkittuja ilmiöitä, joiden jakamisen myötä rajat yksityisen ja julkisen välillä ovat liikkeessä. Trauma-sanankäytöllä on voimakas lataus ja se herättää kiinnostuksen mediatilassa, jossa huomiosta kamppaillaan.

Traumaa on käsitelty eri tieteenoilla erilaisin painotuksin ja sen määritelmät ovat vaihdelleet ja olleet ristiriitaisiakin. Trauman genealogia on monitieteinen, ja traumailmiöt eri yhteiskunnissa ovat usein syntyneet monien toisiinsa vaikuttavien psykologisten, psykiatristen, oikeudellisten, kansallisten, sosiaalisten ja poliittisten muutosten myötä (Bond & Craps 2020). Monitieteisenä käsitteenä trauma mahdollistaa vuoropuhelun tieteenojen välisistä rajoista ja rajapinnoista sekä kulttuurisesta traumasta käsitteenä (Korhonen 2013). Tarkastelun kohteiksi voivat nousta esimerkiksi trauman kielelliset, yhteiskunnalliset ja kulttuuriset kontekstit trauman psykologian sijaan (Kurki 2019). Mitään yleistä, eri mediuumeihin ”sijoitettavaa” traumasta ei voi sanoa.

Trauman ja kirjallisuuden välisiin suhteisiin keskittyviä julkaisuja on ilmestynyt viime vuosina runsaasti (mm. Bond & Craps 2020; Davis & Meretoja 2020; Kurtz 2018; Vickroy 2015; Balaev 2014). Kirjallisuudentutkimuksen ja traumateorian vaikutussuhde syntyi 1990-luvulla, jolloin psykoanalyttinen käsitys traumasta yhdistettiin dekonstruktioon ja jälkistrukturalismiin (Craps 2013; Whitehead 2004; Caruth 1996). Dekonstruktio myötävaikutti käsitykseen, että traumaattiset oireet ilmenevät ruumiin ja mielen lisäksi myös kielessä (Kurtz 2018, 5). Yksi keskeisimmistä traumateorian historiallisista laaheuksista onkin ollut sen luja kytkös psykoanalyttiseen perinteeseen, jonka asetelmia on sittemmin alettu tarkastella kriittisesti. Uudella vuosikymmenellä tuoreet käsitteellistykset ovat mahdollistaneet traumatutkimuksen nousun ja uudenlaiset kysymyksenasettelut.

Psykyen ja kokevan minän prosesseja tutkivan psykologian rinnalla kirjallisuuden tarjoamat kontekstit ovat erityisiä. Ei ole kyse niinkään henkilöihahmoista ja heidän sisäisistä traumaattisista

kokemuksistaan, joihin meillä ei lukijoina ole pääsyä ja joita voimme vain arvailla ja tulkita tekstiin piirtyvien merkkien avulla. ”Traumaattisten oireiden” tarkastelun sijaan painopiste on siinä, miten ”omaäänisyys”, yksityisinä ja kokijan omina sisäisinä pidetyt kokemukset ovat jo lähtökohtaisesti kulttuurisia, sosiaalisia ja mediuumiin sidottuja kertomisen prosesseja. Nykytutkimuksessa korostetaankin trauman tuottavaa voimaa ja sitä, kuinka trauma elää ja muuntuu erilaisissa kulttuurissa kiertävissä mediuumeissa, kuten kirjallisuudessa.

Moninaistuvat aihepiirit

Muisti- ja traumatutkimusta alettiin käsitteellistää ja merkityksellistää uudella tavalla toisen maailmansodan jälkeen, joten se kytkeytyy vahvasti tiettyihin historiallisiin olosuhteisiin. Traumateoria on kehittynyt tiiviissä suhteessa holokaustitutkimukseen ja toisen maailmansodan muistamiseen. Holokaustista on tullut paradigmaattinen kärsimyksen mittari, mutta yhä enemmän on alettu kritisoida sen toimivuutta kaikissa traumaa tuottavissa konteksteissa. ”Perinteisten” traumakirjallisuuden kohteiden, maailmansotien ja erityisesti holokaustin ohella 2000-luvun kirjallisuudessa traumaattisuus näkyy myös uusilla tavoilla. 9/11 oli katastrofi, joka koettiin maailmanlaajuisesti digitaalisen teknologian, radion ja television välityksellä ja johon reagoitiin lukemattomilla tavoilla kansallisista ja paikallisista konteksteista riippuen (Kaplan 2005, 2). Yhdysvaltain syyskuun yhdennentoista päivän terrori-iskujen jälkimainingeissa E. Ann Kaplan (2005, 1) laajentaa trauman käsitteen koskemaan myös tämänkaltaista kärsimystä ja globaalia vallan politiikkaa. Kaplanin mukaan käsite ei sitä laajentamalla muutu merkityksettömäksi, vaan tärkeää on tunnistaa ja tutkia trauman eri asteita ja ilmenemismuotoja.

Traumaa hyödynnetään tulkinnallisena kehyksenä yhä enemmän sotien ohella seksuaalisen hyväksikäytön, rasmin, terrorismin, ekokatastrofien ja arkipäiväisten syrjinnän kokemusten käsittelyssä. Feministinen tutkimus on vaikuttanut siihen, että traumaa ei käsitetä universaalina yksilöllisenä kokemuksena vaan osana laajempia sosiaalisia rakenteita. Feminismi problematisoi ja politisoi traumatutkimuksen käsittämällä sen osaksi kulttuurisia valtasuhteita, jolloin yksilöllinen trauma on mahdollista suhteuttaa osaksi laajempia yhteiskunnallisia rakenteita. (Griffiths 2018, 181.) Laura Vickroy (2002, 2) on korostanut trauman merkitystä erilaisissa sosiaalisissa konteksteissa ja seurauksena poliittisista ideologioista, kolonisaatiosta, sodista, perheväkivallasta ja köyhyydestä.

Traumafiktiota on kirjoitettu maailmanlaajuisesti sotien ja globaalien kriisien kokemuksista sekä rotuun ja sukupuoleen liittyvästä orjuuttamisen historiasta. Myös Suomessa traumakirjallisuutta on ilmestynyt viime vuosina runsaasti ja kirjallisuudessa näkyy viehtymys traumaattisiin aihepiireihin, kuten väkivaltaan, sotiin ja luonnonkatastrofien aiheuttamiin muutoksiin. Kotimaisessa kirjallisuudessa traumafiktio juuria voi etsiä kansakunnan historiallisten kipukohtien, kuten sotien käsittelystä. Näitä kansallisia traumoja on puitu pitkälti historiallisen fiktion ja sotaromaanin keinoin. Sotaa, väkivaltaista menneisyyttä ja katastrofikuvia ei enää voida yksiselitteisesti luokitella näiden lajien mukaan vaan on tapahtunut murros. Murros näkyy esimerkiksi siinä, miten gulagia on 2000-luvun suomalaisessa kirjallisuudessa käytetty erityisenä ”lajimääritelmänä”. Sofi Oksanen määritteli itsensä postGulag-kirjailijaksi *Vankileirien saaristo* -kirjan suomennoksen julkaisutilaisuudessa. Myös Riikka Pelo määritteli Finlandia-palkinnon saaneen romaaninsa *Jokapäiväinen elämämme* (2013) ”gulag-kirjallisuudeksi”. Määritelmät liittyvät laajemmin traumakirjallisuuden nousuun ja trauman kyllästämään muistikulttuuriin. Murroksesta kertoo myös traumafiktio-käsitteen ilmestyminen kotimaisen nykykirjallisuuden historian kirjoitukseen (Kirstinä & Turunen 2013, 44) ja trauma-aiheiden yhä laajempi esiin nostaminen tutkimuksessa (Arminen & Lehtimäki 2019).

Traumaattinen muisti ja muistamisen merkitys korostuvat tällä hetkellä myös usein dystooppisiksi miellettyissä romaaneissa, jotka käsittelevät apokalyptisia visioita ihmiskunnan ja maapallon tulevaisuudesta. Traumaattisuus kohdistuu tällöin uhkaavan tulevaisuuden mahdollisuuteen, jossa kuoleman ja tuhon pelko siintää tulevaisuudessa, mutta on silti läsnä myös nykyisyydessä. Väkiältä ei ole vain ihmisten väkivaltaa toisia ihmisiä kohtaan vaan myös väkivaltaa erilaisia elinympäristöjä, luonnon monimuotoisuutta ja toisia lajeja kohtaan. Ilmaston lämpeneminen ja siihen liittyvä eriarvoistuminen ja vastakkainasettelu ovat synnyttäneet *ilmastotrauman* (Kaplan 2015), *antroposeenin trauman* (Crownshaw 2016) ja *tulevaisuustrauman* (Teittinen 2020) kaltaisia käsitteitä, jotka todistavat kriisien globaalista luonteesta sekä ennakoimattomiin olosuhteisiin liittyvistä voimakkaista pelon ja ahdistuksen tunteista. Kirjallisuus tuottaa erilaisia skenaarioita sen ymmärtämiseksi, miten lajien sukupuuton mahdollisuus ja ilmastonmuutos ei-inhimillisenä voimana vaikuttavat ihmiselämän muistamiseen. Muistitutkimus on pitkälti perustunut liberaalihanumanistiseen käsitykseen subjektista juuri siksi, että sillä on kytköksensä toisen maailmansodan epäinhimillisyyksien käsittelyyn. Viime vuosina humanististen ja posthumanististen näkökulmien yhdistämistä on kuitenkin pidetty yhä tärkeämpänä myös muistitutkimuksen piirissä (Knittel & Driscoll 2017; Crownshaw 2016). Muistamisen viitekehys laajenee ihmiselämästä ja sukupolviketjuista myös muiden eläinten kärsimyksen huomioimiseen sekä ihmisen aiheuttaman

luonnon tuhon tarkasteluun. Sekä muistia että kulttuuria pidetään inhimillisen merkityksenannon perustoimintoina, mutta se, minkä kuvittelemme olevan osa omaa yhteisöämme, laajenee samalla kun ymmärrys ihmisen paikasta ja asemasta muuttuu.

Ylirajaiset traumakulttuurit

Yksi olennaisista 2000-luvun traumatutkimuksen keskusteluista koskee ylirajaisuutta. Muisti- ja traumatutkimuksessa on alettu käyttää *transkulttuurisen muistin* käsitettä, ja käänne kohti transkulttuurista on merkinnyt lisääntyvää vuorovaikutusta lokaalin ja globaalien välillä, uusia suhteita kansallisten rajojen välillä ja niiden yli ja ohi (Bond 2012, 211–12). Ylirajaisuus haastaa kulttuurien kategorisen vastakkainasettelun sekä niiden erojen kärjistämisen ja yksinkertaistamisen. Se resonoi myös kansalliset rajaukset kyseenalaistavan eli ylirajaisen kirjallisuudentutkimuksen kanssa (Grönstrand et al. 2016).

Trauma kehystetään usein kansalliseksi traumaksi, jolloin kokonaiset kansakunnat uhriutuvat ja voivat käyttää traumaa uhriutumisen merkityksessä ja koston perusteena. Kansakunta omii helposti erilaiset traumat ja käyttää niitä hyödykseen rakentaessaan yhtenäistä minäkuvaa (Edkins 2003). Kansallisen retoriikan lisäksi myös erilaisille identiteetti poliittisille keskusteluille on ominaista ns. kilpailevan muistin ajatus, jossa eri ryhmät taistelevat omien oikeuksien puolesta toisia vastaan siitä, kenen muistoille annetaan tunnustusta. Michael Rothberg (2009) kyseenalaistaa ajatuksen tällaisesta kilpailevasta muistista, joka perustuu vertailuun ja nollasummapeleihin eri ryhmien muistikulttuurien merkityksellisyydestä. Rothbergin hahmottelemasta *monisuuntaisen muistin* (multidirectional memory) käsitteestä on tullut vaikutusvaltainen tapa hahmottaa sitä, miten erilaiset väkivallan tarinat kohtaavat ja miten ne toimivat ylirajaisesti.

Kirjallisuus voi luoda erilaisten ja eriaikaisten väkivallan historioiden välille yhteyksiä. Esimerkiksi Elina Hirvosen *Että hän muistaisi saman* (2005) on osa transkulttuurista, kulttuurien väliset rajat ylittävää muistituotantoa, jossa käsitellään väkivallan historioita niin että erilaiset tarinat eivät kilpaile keskenään vaan mahdollistavat eri näkökulmien esilletulon. Hirvonen yhdistää muistamisen paikallisen, historiallisen ja kulttuurisen erityisyyden – talvi- ja jatkosodan traumakokemukset ja sotapakolaisuuden – globaaleihin muistikulttuurin muotoihin ja Yhdysvaltain käymien sotien käsittelyyn. Samalla myös median rooli traumojen käsittelyssä korostuu. (Jytilä 2018.)

Traumakertomukset ja paikantumisen politiikka

Traumatutkimuksen nykykeskusteluissa nousevat esiin muuttuvat käsitykset trauman estetiikasta. Traumafiktion kohdalla on vallinnut hyvin normittavia tendenssejä siitä, minkälaiset esteettiset muodot voivat toimia trauman representaationa (Luckhurst 2008). Traumatutkijat ovat etsineet vastaavuuksia ei-lineaarisen, fragmentaarisen, ei-narratiivisen muodon ja psyykkisen traumakokemuksen väliltä ja näin tulleet luoneeksi erilaisia traumalle ominaisia normatiivisia estetiikoita (Craps 2013). Kaunokirjallisen tekstin on täytynyt täyttää tietyt kriteerit tullakseen lasketuksi traumakirjallisuuden kaanoniin, ja kriteereihin kuulunut vaatimus modernistiseksi ymmärretystä, fragmentaarisesta ilmaisusta on jättänyt monet muut kirjoitusmuodot näkymättömiin. Huomiota on yhä enemmän kiinnitetty siihen, että traumateorian käsitteet ja lähestymistavat ovat olleet pitkälti euroamerikkalaisia (Visser 2018), mikä osaltaan suuntaa tutkimusta ja voi tarpeettomasti yhdenmukaistaa käsitystä traumanarratiiveista. Sekaannusta voi lisätä modernistiseksi miellettyjen kerrontakeinojen kytkeytyminen angloamerikkalaisiin keskusteluihin, jolloin on vaarana, että tiettyyn aikaan ja paikkaan sidottu narratiivi alkaa edustaa koko traumakertomusten kirjoa.

Neuvostoterroria kirjallisuudessa tutkinut Marek Oziewicz (2016, 150) on huomauttanut, että normatiivisesta traumaestetiikasta poikkeavat narratiivit jäävät näkymättömiin, kun vallitseva traumaparadigma olettaa kerronnan luhistumisen ja ajan lineaarisuuden häviämisen trauman ainoiksi tunnusmerkeiksi. Bond & Crapsin (2020, 116) tavoin tiivistäen voi sanoa, että ongelmaksi traumateoriassa on muodostunut ajatus eettisen vaikuttavuuden ja esteettisen muodon välisestä suhteesta kokonaan kontekstista riippumatta. Tämä on omiaan tuottamaan traumasta historiatonta käsitystä kulttuurisen sensitiivisyyden sijaan. Kulttuurisen kontekstin huomioiminen onkin erityisen tärkeää eikä traumasta tai sen estetiikasta voida sanoa mitään yleispätevää.

Traumateoria itsessään on rakentanut tietynlaista käsitystä traumasta, ja hallitsevaksi on tullut juuri fragmentaarinen kerronta, jonka on nähty kuvastavan traumatisoituneen henkilön kokemusmaailmaa. Traumaattisten prosessien käsittelyyn kirjallisuudessa on kuitenkin runsaasti erilaisia keinoja ja monimuotoisia ilmaisumuotoja. Esimerkiksi Katja Ketun *Kättilössä* rakennetaan sodan, sukupuolen ja trauman liitos, joka tuo esiin traumaattisten muistikulttuurien moninaisuutta. *Kättilö* hyödyntää folklorea, groteskeja elementtejä sekä maagis-myyttistä kerrontaa. Myös muissa romaaneissaan Kettu korostaa trauman muistamisen paikallista erityisyyttä. *Yöperhonen* (2015) tuo väkivallan muistikulttuurien piiriin vainotun suomalais-ugrilaisen Marin kansan rikkaine

luonnonuskontoineen ja siitä aineksia saavan mytologisen ja fantasioivan kerronnan osaksi vankileirien saaristoa.

Tämänhetkinen muistikulttuuri organisoii itseään trauman avulla: väkivalta, kärsimys ja erilaiset katastrofit tuottavat trauman muistikulttuuria. Elämme trauman ilmapiirissä, jossa traumaattinen muistelu on kärsimyksen jakamista maailmanlaajuisesti erilaisissa mediaympäristöissä, jotka vetoavat tunteisiimme ja tulevaisuutta koskeviin pelkoihimme. Trauma vaikuttaa olevan kaikkialla kulttuurissamme eikä siis ole ihme, että puhutaan jopa traumakulttuurista ilmiönä. (Kurtz 2018; Kaplan 2005.) Traumaattisia kokemuksia ja muistoja kierrätetään ja niiden arvoa määritetään eri tavoin markkinaliberalismin ehdoilla. Myös akateeminen traumatutkimus osallistuu traumakulttuurin muotoutumiseen. Traumakulutus vetoaa affektiivisesti ja kytkeytyy läheisesti yhteiskunnallisiin kysymyksiin ja valtaan: minkälainen ja kenen kärsimys voi olla traumatisoivaa. Samaan aikaan käydään kriittistä keskustelua trauman käsitteen tarpeellisuudesta nykykulttuurin hahmottamisessa. Kun tämänhetkiset traumakeskustelut voivat koskea niin sotaa, erilaisia valtasuhteita, eriarvoisuuden ja syrjinnän kokemuksia kuin ilmastonmuutosta, herää kysymys trauman käsitteen selitysvoimaisuudesta ja sen hupenemisesta. Esimerkiksi subjektin teknologisia transformaatioita käsittelevän science fiction pakottaa pohtimaan traumaa uusista näkökulmista ja arvioimaan uudelleen trauman representaatioiden ja traumakerronnan ohella myös trauman käsitettä itseään (Luckhurst 2014, 161–162).

Kysymys traumakertomusten kyvystä saada aikaan muutoksia ihmisten ajattelutavoissa on edelleen keskeinen väittelyjen aihe. Keskeistä onkin kiinnittää huomiota siihen, minkälaisia ilmaisumuotoja ja -keinoja valitaan kliseytyneiden tai jopa trendeiksi muuttuneiden aiheiden käsittelyyn sekä minkälaisia uusia hahmotustapoja kertomuksien on mahdollista avata. Kyse on siitä, millä keinoin ja mihin tarpeisiin vastaten erilaiset väkivallan ja kärsimyksen kuvaukset syntyvät. Lucy Bondin ja Stef Crapsin (2020, 99–100) mukaan se, miten trauma ymmärretään, on ennen kaikkea poliittinen kysymys. Sonia Baelo-Allué (2016, 175) taas huomauttaa, että kulttuurinen trauma on julkinen yhteiskunnallinen prosessi, jota määrittävät valta ja pääsy mediateknologiaan. Nykykeskusteluissa korostuukin ennen kaikkea paikantuminen politiikka – kriittinen tietoisuus epäoikeudenmukaisesti jakautuvista resursseista ja sensitiivisyys sitä kohtaan, mistä paikasta ja millä ehdoilla tietoa tuotetaan.

Lähteet

- Arminen, Elina & Markku Lehtimäki 2019. Suomalaisen romaanin muodonmuutoksia. Teoksessa *Muistikirja ja matkalaukku: Muotoja ja merkityksiä 2000-luvun suomalaisessa romaanissa*. Toim. Elina Arminen & Markku Lehtimäki. Helsinki: SKS, 7–31.
- Baelo-Allué, Sonia 2016. From the Traumatic to the Political: Cultural Trauma, 9/11 and Amy Waldman's *The Submission*. *Atlantis: Journal of the Spanish Association of Anglo-American Studies*. 38(1) June, 165–83.
- Balaev, Michelle 2014. Literary Trauma Theory Reconsidered. Teoksessa *Contemporary Approaches in Literary Trauma Theory*, edited by Michelle Balaev. Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan, 1–14.
- Bond, Lucy 2012. Intersections or Misdirections? Problematising Crossroads of Memory in the Commemoration of 9/11. *Culture, Theory and Critique*, 53:2, 111–28.
- Bond, Lucy & Stef Craps 2020. *Trauma*. London & New York: Routledge.
- Caruth, Cathy 1996. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Craps, Stef 2013. *Postcolonial Witnessing: Trauma Out of Bounds*. Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan.
- Crownshaw, Richard. 2016. Cultural Memory Studies in the Epoch of the Anthropocene. Teoksessa *Memory Unbound: Tracing the Dynamics of Memory Studies*. Eds Lucy Bond, Stef Craps & Pieter Vermeulen. New York & Oxford: Berghahn Books, 242–57.
- Davis, Colin & Hanna Meretoja 2020 (eds.). *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London & New York: Routledge.
- Edkins, Jenny 2003. *Trauma and the Memory of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Griffiths, Jennifer 2018. Feminist Interventions in Trauma Studies. Teoksessa *Trauma and Literature*. Ed. J. Roger Kurtz. Cambridge: Cambridge University Press, 181–95.
- Grönstrand, Heidi, Ralf Kauranen, Olli Löytty, Kukku Melkas, Hanna-Leena Nissilä & Mikko Pollari 2016. *Kansallisen katveesta. Suomen kirjallisuuden yllirajaisuudesta*. Helsinki: SKS.
- Jytilä, Riitta 2015. Kuvittelun keinoin. Sodasta kertominen ja muistamisen mahdollisuus Katja Ketun romaanissa *Kättilö*. Teoksessa *Nainen kulttuurissa, kulttuuri naisessa*. Toim. Viola Capkova, Heidi Grönstrand, Ritva Hapuli & Kati Launis. Turun yliopisto: k&h-kustannus, 133–53.
- Jytilä, Riitta 2018. Memory as Imagination in Elina Hirvonen's *When I Forgot*. Teoksessa *Storytelling and Ethics: Literature, Visual Arts and the Power of Narrative*. Eds Hanna Meretoja & Colin Davis, 159–173. London & New York: Routledge, 159–73.
- Kaplan, E. Ann 2005. *Trauma Culture. The Politics of Terror and Loss in Media and Literature*. New Brunswick, New Jersey & London: Rutgers University Press.

Kaplan, E. Ann 2015. *Climate Trauma: Foreseeing the Future in Dystopian Film and Fiction*. New Brunswick, New Jersey & London: Rutgers University Press.

Kirstinä, Leena & Turunen, Risto 2013. Nykyproosan solmukohtia ja avauksia. Teoksessa *Suomen nykykirjallisuus 1. Lajeja, poetiikkaa*. Toim. Mika Hallila, Yrjö Hosiaislouma, Sanna Karkulehto, Leena Kirstinä & Jussi Ojajärvi. Helsinki: SKS, 41–84.

Knittel, Susanne C. & Kári Driscoll 2017. Introduction. Memory after Humanism. *Parallax* 23(4): 379–83.

Knuutila, Sirkka 2006. Kriisistä sanataiteeksi: traumakertomusten estetiikka. *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain* 2(4): 22–42.

Korhonen, Kuisma 2013. Broken Stories. Narrative vs. Narration in Travelling Theories of Cultural Trauma. Teoksessa *The Travelling Concepts of Narrative*. Eds Mari Hatavara, Lars-Christer Hydén & Matti Hyvärinen. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 265–84.

Kurki, Tuulikki 2019. Traumaattiset rajat: rajan, järjestyksen ja toiseuden narratiivit. *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain* 2(4), 86–88.

Kurtz, J. Roger 2018. Introduction. Teoksessa *Trauma and Literature*. Ed. J. Roger Kurtz. Cambridge: Cambridge University Press, 1–17.

Luckhurst, Roger 2008. *The Trauma Question*. London & New York: Routledge.

Luckhurst, Roger 2014. Future Shock. Science Fiction and the Trauma Paradigm. Teoksessa *The Future of Trauma Theory: Contemporary Literary and Cultural Criticism*. Eds Gert Buelens, Sam Durrant & Robert Eaglestone. London & New York: Routledge, 157–67.

Oziewicz, Marek 2016. Bloodlands Fiction: Cultural Trauma Politics and the Memory of Soviet Atrocities in *Breaking Stalin's Nose*, *A Winter's Day in 1939* and *Between Shades of Gray*. *International Research in Children's Literature*, 2(9), 146–61.

Rothberg, Michael 2009. *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford, California, Stanford University Press.

Teittinen, Jouni 2020. Future Trauma: Post-Apocalyptic Fiction and the Future Anterior. Teoksessa *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. Eds Colin Davis & Hanna Meretoja. London & New York: Routledge, 349–59.

Vickroy, Laura 2015. *Reading Trauma Narratives: The Contemporary Novel and the Psychology of Oppression*. Virginia: University of Virginia Press.

Visser, Irene 2018. Trauma in Non-Western Contexts. Teoksessa *Trauma and Literature*. Ed. J. Roger Kurtz. Cambridge: Cambridge University Press, 124–39.

Whitehead, Anne 2004. *Trauma Fiction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.